

Ἀνάπτυξη καί σύστημα οἰκισμῶν: Μιά συμβολή στή θεωρία

Λουδοβίκος Κ. Βασενχόβεν

Ἡ μελέτη τοῦ θέματος στήν Ἑλλάδα

Στό χώρο τῆς ἔρευνας καί θεωρίας γύρω ἀπό τήν ὀργάνωση τοῦ «ἐθνικοῦ συστήματος οἰκισμῶν» ἡ Ἑλλάδα ἔχει μιά ἰδιαίτερη θέση, τόσο ἀπό ἄποψη δουλειᾶς καί ἀναζήτησης πού ἔχει γίνει στό παρελθόν, ὅσο καί γιατί τά ἐμπειρικά «δεδομένα» τῆς χώρας μας ἀποτελοῦν ἰδιότυπο καί χρησιμότατο ὕλικό γιά τή συμπλήρωση τῆς ὑπάρχουσας θεωρίας. Σκοπός τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ εἶναι νά καταδείξει τήν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ στίς γενικές του γραμμές, χωρίς στή φάση αὐτή νά μπαίνει σέ λεπτομέρειες καί εἰδικότερες ἀναλύσεις.

Πρὶν ἀναφερθῶ στή θεωρία, πού τουλάχιστο ὡς τή στιγμή αὐτή, ἔχει διατυπωθεῖ γιά νά «ἐξηγήσει» τήν ὀργάνωση τοῦ οἰκιστικοῦ συστήματος καί τήν ἀλληλεπίδρασή του μέ τόν κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό μιᾶς χώρας καί πρὶν ἀκόμη ἐπιχειρήσω τίς ἀναγκαῖες ἐννοιολογικές διευκρινίσεις, πρέπει νά δικαιολογήσω τήν ἀποψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔχει μιά ἰδιαίτερη θέση ἔξαιτίας δουλειᾶς πού ἔχει γίνει στό παρελθόν. Μέσα στήν ἀδιάκοπη κριτική τῶν πάντων πού ἔχουμε συνηθίσει νά ἀσκούμε, καί πού μπορεῖ φυσικά νά εἶναι συχνά δικαιολογημένη, μάς διαφεύγει ὅτι ἡ συσσώρευση δουλειᾶς σέ διάφορους τομείς ἐνδιαφέροντος, ὅπως ἡ χωροταξία καί ἡ ἀνάλυση τοῦ χώρου, ἔχει δημιουργήσει ἕνα σημαντικό ἀπόθεμα γνώσης, πρῶτο βῆμα πρὸς τή συστηματοποίησή της καί τή συγκρότησή της σέ θεωρία. Ἐχω κι ἄλλοι ἀναφερθεῖ σ' αὐτό πού ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νά ὀνομάσω «σχολή Κατοχισμῶν» (Κατοχισμῶν πῶ σωστά), δηλ. στή μέθοδο ἀνάλυσης, καί διατύπωσης στή συνέχεια ἑνός προγραμματικοῦ μοντέλου, γιά τό δίκτυο τῶν ἑλληνικῶν οἰκισμῶν, πού ἐμφανίστηκε σέ μιά σειρά ἐπώνυμων κειμένων τῶν Ν. καί Δ. Κατοχισμῶν ἢ σέ κείμενα ἐθνικῶν προγραμμάτων, σιά ὅποια εἶχαν συνεργασθεῖ

(1). Τό φυτώριο του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Έρευνών του Ε.Μ. Πολυτεχνείου έβγαλε, από την εποχή που τό διηύθυνε ο καθηγητής Άντώνης Κριεζής, μία σειρά από πολεοδόμους, που ξεκινώντας από τη δουλειά του Σπουδαστηρίου για τό δίκτυο των οικισμών της Πελοποννήσου, της Κρήτης, της Ήπειρου και της Θεσσαλίας (2) συνέχισαν αργότερα νά συγκεντρώνουν τό ενδιαφέρον τους στό θέμα της ανάλυσης του οικιστικού συστήματος στην χώρα. Άναφέρω πρώτα την προβληματική που ανέπτυξε ο Παύλος Λουκάκης, από γεωπολιτική σκοπιά, πάνω στό πλέγμα των οικισμών και στην περιφερειακή δομή του έθνικού χώρου (3), κατόπιν τη συμβολή της Κλειώς Γεράρδη γύρω από την ταξινόμηση των ελληνικών οικισμών στά πλαίσια έρευνας του Σπουδαστηρίου για τά πολεοδομικά πρότυπα (4), στη συνέχεια τό συλλογικό έργο που συντόνισε ο καθηγ. Άλέξανδρος Λαγόπουλος στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης μέ θέμα τό δίκτυο αστικών οικισμών (5), και τέλος, τη δουλειά του γράφοντος για τη συσχέτιση του συστήματος οικισμών μέ τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, που έκφράζεται μέ τό άρθρο αυτό (6). Και οι τέσσερις, ενεργά στελέχη των μελετών του Σπουδαστηρίου στη δεκαετία του 60, μοιράζονται άν όχι μία κοινή ιδεολογία, πάντως μία θεματική προβληματική, πράγμα που επιτρέπει νά μιλήσει κανείς και πάλι για μία «σχολή ενδιαφερόντος» μέ κοινές ρίζες.

Τέλος, στή δουλειά των Κατοχιανών στό Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Έρευνών, μαζί μέ την όποια πρέπει νά μνημονευθεί και εκείνη της Έφης Καλλιγά για τους αγροτικούς οικισμούς, και στό προϊόν εργασίας του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Έρευνών και των συνεργατών του θά πρέπει φυσικά νά προστεθεί τό έρευνητικό έργο του Γραφείου Δοξιάδη στό θέμα της εξάπλωσης των αστικών οικισμών μέ τη μορφή μιάς ενιαίας οικουμένουπόλης (7).

Φυσικά ή συμβολή για την αναπήδηση μιάς θεωρίας δέν σταματά εκεί. Όπως πάντα τά ψήγματα ιδεών που πρέπει νά μαζετούν σ' ένα ενιαίο σύνολο για νά προκύψει μία έσωτερική συνέπεια και λογική, προϋποθέτουν τό πάντρεμα της προβληματικής από διάφορους έπιστημονικούς χώρους. Κι εκεί όμως τά τελευταία χρόνια στάθηκαν γόνιμα στην άποκρυστάλλωση νέων προοπτικών μέσα σε κείμενα οικονομικά, κοινωνιολογικά και ιστορικά, όχι πάντα σε ολοκληρωμένα βιβλία και πραγματείες, αλλά και σε άρθρα, σχόλια, ακόμη και συνεντεύξεις. Τά γνωστά έργα του Φίλια, του Μοσκόφ, του Βεργόπουλου ή και, σε συμπληρωμένη μορφή, του Σβορώνου, και οι πιο συνοπτικά διατυπωμένες θέσεις του Παπασηλιόπουλου, του Κριμπά, του Γιαννίτη, σ' ένα πρόσφατο μεστό άρθρο του, του Κανελλόπουλου (ναί, έννοώ τον Ύπουργό Οικονομικών) και άλλων (8) περιέχουν πλούσιο υλικό που λές και περιμένει νά διασυνδεθεί μέ τις πιο τεχνοκρατικές, μέ την καλή έννοια, νοητικές κατασκευές των χωροτακτών και μισογεωγράφων.

Ή πόλη σάν μεταβλητή

Ή διατύπωση της θέσης πως υπάρχει μία στενή σχέση ανάμεσα στο οικιστικό σύστημα και στον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό μιάς χώρας μοιάζει, σε πρώτο άκουσμα, άπλοικά προφανής. Σέ δεύτερη όμως θεώρηση ή συσχέτιση άποδεικνύεται και θεωρητικά και μεθοδολογικά πολύπλοκη. Έξάλλου, όσο κι άν φαίνεται

περίεργο, ή συσχέτιση των οικισμών μιάς χώρας σάν σύνολο, και μάλιστα σάν σύστημα και όχι σάν άπλό άθροισμα στοιχείων, μέ την οικονομική ανάπτυξη είναι σχετικά πρόσφατη στη διεθνή βιβλιογραφία. Ή διασύνδεση ενός άπομονωμένου οικισμού μέ τον οικονομικό χώρο που τον περιβάλλει έγινε φυσικά νωρίτερα, άν και, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, ή εμφάνιση ήταν αρχικά περισσότερο πάνω στο φυσικό γεωγραφικό χώρο (9), παρά στις οικονομικές δομές του. Αυτός ο γεωγραφικός ντετερμινισμός άρχισε νά διασπάζεται όταν μελετήθηκαν οι σχέσεις πόλης και σφαιράς έπιρροής της και προέκυψε ή έννοια της ευρύτερης περιοχής της πόλης (City Region) (10). Πάντα όμως ή μονάδα

(1) Δές Δ. Κατοχιανού: *Χωροταξική Μελέτη Έθνικού Δικτύου Αστικών Κέντρων*, ΚΕΠΕ, 1967. «Έθνικό δίκτυο αστικών κέντρων: Μία μεθοδολογία έρεύνης», στά *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1969, σελ. 102-111, και «Περίληπτική παρουσίαση χωροταξικής δομής της Έλλάδος και πολιτική για τό έθνικό δίκτυο αστικών κέντρων», στό *Χωροταξική Πολιτική / παράρτημα Α*, ΚΕΠΕ, 1976. Επίσης Ν. Κατοχιανός, «Έθνικος Χωροταξικός Σχεδιασμός», στό *Τά Πλαίσια της Περιφερειακής Αναπτύξεως*, ΚΕΠΕ, 1970, και «Ο χωροταξικός προγραμματισμός της βιομηχανικής ανάπτυξεως», στό *Η Βιομηχανική Ανάπτυξη εις τον Χώρον*, Ε.Μ. Πολυτεχνείο, 1973. Τέλος δές *Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Αναπτύξεως της Έλλάδος* (τόμος Α), ΚΕΠΕ, 1972, κεφ. 15.

(2) Α. Κριεζής, *A Regional Planning Scheme for a Country under Development*, Service for the Regional Development of the Peloponnese, Ministry of Co-ordination, Patras, 1963. Επίσης τίς μελέτες του Σπουδαστηρίου για την Πελοπόννησο και για τη Σεισιόπληκτη Περιοχή Ήπειρου - Θεσσαλίας (1971) και τέλος τη μελέτη της Κρήτης που έκπονήθηκε στην Έδρα Πολεοδομίας και έκδόθηκε από την Ύπηρεσία Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης (1965).

(3) Π. Λουκάκης, «Προβλήματα της περιφερειακής οργάνωσης του ελληνικού χώρου: Προοπτικές αναδιάρθρωσης», *Ο Πολίτης*, Ιούλιος - Αύγουστος 1976, και «Έπανεράρχηση του πλέγματος οικισμών της χώρας: Βασικός στόχος στην προσπάθεια περιφερειακής ανάπτυξης», *Τεχνικά Χρονικά*, Δεκέμβριος 1977.

(4) Κ. Γεράρδη (σε συνεργασία μέ Μ. Παπαδάκη), *Ταξινόμηση Έλληνικών Οικισμών*, Έρευνα Πολεοδομικών Προτύπων, Ε.Μ. Πολυτεχνείο, 1977.

(5) Άλ. Φ. Λαγόπουλος κ.ά., *Διερεύνηση του Δικτύου Αστικών Οικισμών στην Έλλάδα* (3η φάση), Τεχνικό Έπιμελητήριο της Έλλάδος και Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1978.

(6) Βλ. επίσης Λ. Βασεργόδεν, «Πόλοι ανάπτυξης και ή πολιτική των αντίπαλων πόλεων», *Οικονομία και Κοινωνία*, Αύγουστος 1979.

(7) Για μία συνοπτική παρουσίαση δές J. Papaniannou, «Future urbanization patterns in Europe», στό *The Mastery of Urban Growth*, Report of International Colloquium, Brussels 2-4 December 1969, Mens en Ruimte, V.Z.W. Brussels, 1971.

(8) Δές Β. Φίλιας, *Κοινωνία και Έξοσσία στην Έλλάδα* (τόμος Α), Μακρουνίτης, 1974. Κ. Μοσκόφ, *Η Έθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Έλλάδα 1830-1909*, 1972 και «Η διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας», *Αντί*, 9 Ιουνίου 1979. Κ. Βεργόπουλος, *Τό Άγροτικό Ζήτημα στην Έλλάδα*, Έξάντας, 1975. Ν. Σβορώνος, *Έπισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, 1976. Τ. Γιαννίτης, «Προβλήματα της ελληνικής ανάπτυξης», *Οικονομία και Κοινωνία*, Μάιος 1979. Άθ. Κανελλόπουλος, «Άνατομία του οικονομικού μας προβλήματος», *Τό Βήμα*, 5-17 Φεβρ. 1978, κ.ά.

(9) Για τίς έννοιες SITE και SITUATION δές ανάμεσα σε άλλα Ε. Jones, *Human Geography*, Praeger, New York, 1966 και Ρ. George, *Precis de Geographie Urbaine*, P.U.F., Paris, 1964

(10) Δές π.χ. R. Dickinson, *City and Region*, Routledge and Kegan Paul,

άναφοράς ήταν ο μεμονωμένος οικισμός, ή πόλη, μία οντότητα ισχυρά δεμένη με την ευρωπαϊκή κουλτούρα και σκέψη κατά τρόπο σχεδόν συμβολικό (11), έπηρεασμένο από βιολογικές αλληγορίες που έβλεπαν την πόλη σαν οργανική, ζωντανή οντότητα (12). Έτσι οι πρώτες συσχετίσεις της αστικής ανάπτυξης με εκείνη της περιφέρειας ή χώρας της πήραν τό χαρακτήρα αναζήτησης της πολιτιστικής έπιρροής της πόλης και του ρόλου της σαν παράγοντα που δρᾶ ευεργετικά ή έπιβαρυντικά πάνω στην εξέλιξη του ευρύτερου χώρου της. Αυτή ή «πολιτιστική προσέγγιση» ή προσέγγιση μέσα από τό ρόλο της πόλης πήρε συνήθως τό σχήμα διχοτομικών ή τριχοτομικών ταξινομήσεων. Κοινό χαρακτηριστικό των μοντέλων που διατυλώθηκαν ήταν ότι έλαιρναν την πόλη σαν ιδιαίτερη μεταβλητή, ανεξάρτητη ή εξαρτημένη, τάση άναμφισβήτητα έθνοκεντρική και χαρακτηριστική της ευρωπαϊκής παράδοσης, όπως έπισημανε ο T. G. McGee (13).

Η πιο γνωστή ταξινόμηση, μ' αυτή την προσέγγιση, είναι εκείνη του Hoselitz (14) που έκανε τή διάκριση ανάμεσα σε «γενεσιουργές» (generative) πόλεις, που έπιδρουν εννοικά στην ανάπτυξη, και «παρασιτικές» πόλεις. Φυσικά κι ο Max Weber παλιότερα είχε κατατάξει τίς πόλεις σε παραγωγικές, έμπορικές και καταναλωτικές (15). Άλλη γνωστή ταξινόμηση είναι εκείνη των Redfield και Singer (16) σε «όρθογενετικές» πόλεις, που συμβάλλουν στη συντήρηση και συνέχιση της κυρίαρχης πολιτιστικής δομής, και σε «έτερογενετικές» πόλεις, που ένθαρρύνουν νέους συνδυασμούς διανόησης και κοινωνικής οργάνωσης. Έδω υπάρχει μία αντίστοιχία απ' τή μία μέ τό κέντρα διοίκησης και διανόησης, του τύπου της Λιέγης, και απ' την άλλη τά οικονομικά κέντρα, του φλαμανδικού τύπου, που είχε διακρίνει ο Pirenne, στη μελέτη του των μεσαιωνικών πόλεων (17). Τέτοιες διαφοροποιήσεις παίρνουν την κουλτούρα σαν ανεξάρτητη μεταβλητή και την πόλη σαν εξαρτημένη, όπως κάνει κι ο Ginsburg, σε αντίθεση με τον Sjoberg (18), που βάσισε την ταξινόμησή του σε βιομηχανικές και προβιομηχανικές πόλεις στη μεταβλητή της τεχνολογίας.

Ίεραρχίες πόλεων και εξέλικτικές διαδικασίες

Σε αντίθεση μ' αυτή την «πολιτιστική προσέγγιση» του ρόλου της πόλης στην πραγμάτωση κοινωνικής αλλαγής, που συχνά μοιάζει νά υπαινίσσεται μία θεώρηση της ανάπτυξης σαν άπλής διαδικασίας έκσυγχρονισμού, θέωσηση από καιρό ξεπερασμένη (19), είναι δυνατή ή προσέγγιση μέσω της αναγνώρισης σχηματισμών πόλεων και της αντίστοιχης των σχηματισμών αυτών μέ στάδια ανάπτυξης (20). Τέτοιον όμως σχηματισμοί δέν είναι παρά τό άποτέλεσμα άναπτυξιακών ή εξέλικτικών διαδικασιών, που συνήθως περιλαμβάνουν διαδικασίες άναλλαγής και έμπορίου ή μετακίνησης πόρων. Γι' αυτό οι Berry και Horton (21) προτιμούν τή διάκριση δυό έναλλακτικών δυνατοτήτων. 'Απ' τή μία τή μελέτη τυπολογιών τέτοιων οικιστικών σχηματισμών, απ' την άλλη την άνάλυση των εξέλικτικών διαδικασιών που τούς παράγουν. Την τελευταία αυτή μεθοδολογία χρησιμοποίησαν γιά νά αναλύσουν την οικονομική επέκταση στο χώρο των 'Ηνωμένων Πολιτειών από την «καρδιά» (Heartland) των άνατολικών άκτών πρὸς την ένδοχώρα (Hinterland) της δύσης, που κατά την άποψη τους πραγματοποιήθηκε μέ τή μεσολάβηση ενός δικτύου, «κεντρικών οικισμών» (Central Places), θέμα στο όποιο όπως είναι

γνωστό ο Berry συνέχισε την παλιότερη δουλειά του Christaller και του Lösch.

Πολύ περισσότερο όμως μελάνι, απ' ό,τι στην προσέγγιση αυτή των «έξελικτικών διαδικασιών» χύθηκε γιά θεωρίες που αναφέρονται σε «ιεραρχίες πόλεων», μία προσέγγιση προσφερόμενη ανάμεσα στ' άλλα και γιά άτέλειωτα στατιστικά παιχνίδια και γιά ταξινομήσεις, που χρησιμοποιούν όλα τά δυνατά και άδύνατα κριτήρια. Έδω, ή προσοχή στράφηκε πρὸς τό δίκτυο των οικισμών σαν ένα σύνολο, που χαρακτηρίζεται από μία λογική τάξη. Η προσπάθεια ήταν συνήθως νά άνακαλυφθεί ή «άριστος» τάξη και ιεράρχηση, που θά άποτελεί ένα «σταθερό καθέστη» στη γλώσσα της κυβερνητικής (22). Αυτό τό ισόροπο σύστημα, προβολή στο έδαφος κάποιας λειτουργικής ιεραρχικής δομής (23), άποκτά μ' αυτό τον τρόπο μία ιδιότητα τελικού άποτελέσματος, γίνεται δηλ. στόχος που πρέπει νά έπιδιωχθεί.

Οί προσπάθειες γιά λειτουργικές ταξινομήσεις των πόλεων (24) ένέχουν κίολας μία άνομολόγητη πρόθεση νά άνακαλύψουν

London, 1966 και B. Kayser, «La région comme objet d' étude de la géographie», στο *La Géographie Active*, των P. George κ.ά., P.U.F., Paris, 1964.

(11) Η ιστορία του κόσμου είναι ιστορία της πόλης, έγραψε ο Oswald Spengler (*The Decline of the West*, Allen and Unwin, London, 1961. Γερμανική έκδοση 1926-28.

(12) Κατά την έκφραση του Marcel Poète «ή πόλη είναι μία ζωντανή οντότητα» (G. Bardet, *L' Urbanisme*, P.U.F., Paris, 1963. Πρώτη έκδοση 1945.

(13) T. G. McGee, *The Urbanization Process in the Third World*, G. Bell, London, 1971, σελ. 18-31.

(14) Bert Hoselitz, «Generative and parasitic cities», *Economic Development and Cultural Change*, Άπρίλιος 1959.

(15) N. Keyfitz, «Political - economic aspects of urbanization, in South and Southeast Asia» στο *The Study of Urbanization*, P.M. Hauser and L.F. Schnor, eds., Wiley, New York, 1965.

(16) R. Redfield and M. B. Singer, «The cultural role of cities», *Economic Development and Cultural Change*, Οκτώβριος 1954.

(17) Δέσ G. Breese, *Urbanization in Newly Developing Countries*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966, σελ. 49, και B. Hoselitz, «The role of cities in the economic growth of underdeveloped countries», στο *The City in Newly Developing Countries*, G. Breese, ed., Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969, σελ. 236-239.

(18) Δέσ τά άρθρα τους στο *The Study of Urbanization* όπου παραπάνω, και τό *The Pre-Industrial City* του G. Sjoberg (Free Press, Glencoe, 1960).

(19) Δέσ π.χ. H. Bernstein, «Modernization theory and the sociological study of development», *Journal of Development studies*, No 2, 1971, και H. Brookfield, *Interdependent Development*, Methuen, London, 1975, σελ. 76-84.

(20) Παράβαλε C. Owen and R. A. Witton, «National division and mobilization: A reinterpretation of Primacy», *Economic Development and Cultural Change*, Ιανουάριος 1973.

(21) Brian J.L. Berry and Frank E. Horton, *Geographic Perspectives on Urban Systems*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1970, σελ. 21.

(22) Δέσ F.E. Kast and J.E. Rosenzweig, «The modern view: A systems approach», στο *Systems Behaviour*, J. Beishon and G. Peters, eds., Harper and Row, London, 1972, ή P. Haggett, *Locational Analysis in Human Geography*, E. Arnold, London, 1965, σελ. 105.

(23) Δέσ Hagett όπου παραπάνω, σελ. 87-88 και Olof Wameryd, *Interdependence in Urban Systems*, Regionkonsult Aktiebolag, Göteborg, 1968.

(24) Δέσ τή δουλειά της Γεράρδη, όπως και E. Jones, *Towns and Cities*, Oxford University Press, 1966, σελ. 80-92, και B.J. Garner, «Models of urban geography and settlement location», στο *Socio - economic Models in Geography*, R.J. Chorley and P. Haggett, eds., Methuen, London, 1968, sel. 329-335

μιά «άποτελεσματική» ιεράρχηση οικισμών, διακρινόμενη από ορθολογική κατανομή εργασίας. Το ιεραρχημένο αυτό πλέγμα γίνεται τότε όργανο για την επίτευξη άνωτερων, αναπτυξιακών στόχων. Αυτή η σύλληψη είναι ιδιαίτερα έντονη στο λεγόμενο rank-size rule, δηλ. στή φόρμουλα που συσχετίζει τό μέγεθος, συνήθως πληθυσμιακό μιάς πόλης (Πν) μέ τή θέση ν που κατέχει στήν ιεραρχία τών οικισμών, διαταγμένων κατά σειρά μεγέθους. Συνήθως ή εξίσωση έχει τή μορφή $P_n = P_1 X \nu^{-k}$, όπου Π1 είναι ό πληθυσμός τής μεγαλύτερης πόλης και κ μιά παράμετρος συνήθως κοντά στή μονάδα. Πλήθος από αναλύσεις και σχόλια έχουν γραφτεί γι' αυτό τόν «κανόνα» (25). που δέν είναι τίποτε άλλο από ένα έμπειρικό εύρημα. Κι' όμως πολύπλοκες έρμηνείες προσπάθησαν νά δείξουν ότι στήν κατάσταση στήν όποία ένα οικιστικό σύστημα ίκανοποιεί αυτή τή συνθήκη βρίσκειται σέ θέση μέγιστης εύτροφίας και ίσορροπίας (26). Όρισμένες πάντως ενδιαφέρουσες παραλλαγές έπιχειρήθηκαν από διάφορους συγγραφείς, όπως από τόν Benjamin Ward, που στό διβλίο του για τήν περιφερειακή ανάπτυξη τής 'Ελλάδας και χρησιμοποιώντας έλληνικά δεδομένα, έπεξεργάστηκε τόν κανόνα, εισάγοντας σάν δείκτη μεγέθους όχι τόν πληθυσμό, αλλά τίσ εύκαιρίες άπασχόλησης (27). Μεταγενέστερες εφαρμογές του κανόνα για τήν 'Ελλάδα, τουλάχιστο όσες ξέρω (28), άγνόησαν δυστυχώς τήν προσπάθεια του Ward.

Ή κυριαρχία τής «κορυφαίας» πόλης

Ή 'Ελλάδα, έτσι διαπίστωσαν όλες αυτές οι εφαρμογές, δέν ύπακούει στόν κανόνα «ιεραρχικής θέσης / μεγέθους», γιατί ό υπερβολικός συγκριτικά πληθυσμός τής 'Αθήνας και τής Θεσσαλονίκης χαλούν τή γραμμικότητα τής εξίσωσης (29). Αντίθετα ή περίπτωση τής ιεραρχίας τών ελληνικών πόλεων είναι περίπτωση «κορυφαίας πόλης» (primate city), όπου μιά πόλη έχει πληθυσμό συντριπτικά μεγαλύτερο από τίσ επόμενες πόλεις στήν ιεραρχία. Είχε διατυπωθεί ή υπόθεση ότι χώρες που ύπακούουν στόν κανόνα «ιεραρχικής θέσης / μεγέθους» είναι σχετικά αναπτυγμένες, ενώ ή κυριαρχία μιάς «κορυφαίας πόλης» είναι χαρακτηριστικό ύπανάπτυξης και παρασιτικής δομής. Αυτή ή υπόθεση γενικά έχει εγκαταλειφθεί μετά από δαιδαλώδεις στατιστικές αναλύσεις μέ στοιχεία δεκάδων χωρών και διάφορες παραλλαγές έχουν διατυπωθεί (30). Ό Berry κατέληξε ότι στήν πρώτη κατηγορία βρίσκονται χώρες έδαφικά έκτεταμένες, οικονομικά και πολιτικά πολύπλοκες (;) και μέ μακροιά ιστορία άστικοποίησης. Ό Mehta βρήκε τίσ κορυφαίες πόλεις κυρίως σέ χώρες έδαφικά και πληθυσμιακά μικρές. Ό Linsky πρόσθεσε κι άλλα χαρακτηριστικά: χαμηλό εισόδημα, εξάρτηση από έξαγωγές, άποικιακό παρελθόν, άγροτική οικονομία και ύψηλούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. Οι Owen και Witton προσπάθησαν άκόμη νά δείξουν, μέ πολύ άμφισβητήσιμα στοιχεία, ότι ή ύπαρξη κορυφαίας πόλης διασπά τήν έθνική ένότητα και οδηγεί σέ κοινωνικές συγκρούσεις. Υποστήριξαν άκόμη μιά παλιότερη άποψη ότι ή έξωτερική εξάρτηση και ή ύπαρξη κορυφαίας πόλης βρίσκονται σέ στενή σχέση ιδιαίτερα σημαντική είναι ή δουλειά του Vapnarsky πάνω σέ χώρες τής Λατινικής 'Αμερικής και ιδιαίτερα στήν 'Αργεντινή. Ό Vapnarsky συσχέτισε τήν ύπαρξη κορυφαίας πόλης μέ δύο μεταβλητές, ένα δείκτη «έσωστρέφειας», που δείχνει ουσιαστικά

τήν έκταση τής έξωτερικής εξάρτησης, μετρημένη από στοιχεία έξωτερικού έμπορίου, και ένα δείκτη έσωτερικής άλληλεξάρτησης, δηλαδή διαπεριφερειακής ένότητας, μ' άλλα λόγια του βαθμού που όλες οι περιφέρειες τής χώρας συμμετέχουν σ' ένα οργανικά διαρθρωμένο, ενιαίο οικονομικό σύστημα. Κατά τόν Vapnarsky, ή 'Αργεντινή πέρασε από ένα στάδιο στο 19ο αιώνα χαρακτηρισμένο από χαμηλή «έσωστρέφεια» (closure), μέ έντονες γεωργικές έξαγωγές πρός τίσ βιομηχανικές χώρες, και από χαμηλή έσωτερική άλληλεξάρτηση, όπου πολλές περιφέρειές τής ήταν ολότελα άποκομμένες. Τό οικιστικό δίκτυο χαρακτηριζόταν από μιά κορυφαία πόλη (Μπουένος Άιρες), ενώ τό υπόλοιπο δίκτυο δέν παρουσίαζε καμιά ιεραρχία. Αργότερα ή 'Αργεντινή πέρασε σ' ένα στάδιο μέ έσωστρέφεια πάντα χαμηλή αλλά ύψηλή έσωτερική άλληλεξάρτηση, καθώς όλος ό χώρος έντασσόταν σ' ένα ενιαίο σύστημα. Ή πρωτεύουσα ήταν πάντα ή κορυφαία πόλη, αλλά τό υπόλοιπο δίκτυο ιεραρχήθηκε σύμφωνα μέ τόν κανόνα «ιεραρχικής θέσης / μεγέθους», όπως και στήν 'Ελλάδα από τήν Πάτρα και κάτω. Πάντα κατά τόν Vapnarsky οι έντονα ύπαναπτυκτες, άπομονωμένες, άγροτικές χώρες, που διακρίνονται από ύψηλή έσωστρέφεια και χαμηλή έσωτερική άλληλεξάρτηση, δέν έχουν ούτε κορυφαίες πόλεις ούτε δίκτυο που άκολουθεί τόν κανόνα «ιεραρχικής θέσης/μεγέθους». Αντίθετα, οι βιομηχανοποιημένες χώρες όπως οι ΗΠΑ έχουν συγκριτικά ύψηλή έσωστρέφεια, δηλαδή μειωμένη εξάρτηση από έξωτερικό έμπόριο, ύψηλή έσωτερική άλληλεξάρτηση και τό δίκτυο τών πόλεων τους άκολουθεί τό rank size rule. Κατά τήν άποψη του Alan Gilbert τά δεδομένα τής Λατινικής 'Αμερικής έπιβεβαιώνουν σέ πολλές περιπτώσεις, άν και όχι πάντα, τίσ διαπιστώσεις του Vapnarsky, που ένισχύονται και από τίσ αναλύσεις εκείνες που δίνουν έμφαση στο μικρό μέγεθος τής χώρας, στο βαθμό συγκεντρωτικότητας τής έξουσίας, στήν εξάρτηση τής οικονομίας και στήν παρουσία

(25) Οι πιο εξαντλητικές αναλύσεις βρίσκονται στους P. Haggett, A.D. Cliff and A. Frey, *Locational Models*, E. Arnold, London, 1977, σελ. 110-126 και στον B.T. Robson, *Urban Growth: An Approach*, Methuen, London, 1973, σελ. 20-41.

(26) Δές π.χ. B J L. Berry, «Cities as Systems within Systems of Cities», στο *Regional Development and Planning: A Reader*, J. Friedmann and W. Alonso, eds., MIT Press, 1964 και τους P.E. Lloyd and P. Dicken, *Location in Space: A Theoretical Approach to Economic Geography*, Harper and Row, London, 1972, σελ. 35-36.

(27) B. Ward, *Προβλήματα τής 'Ελληνικής Περιφερειακής Αναπτύξεως*, ΚΕΠΕ, 1963.

(28) Βλ. π.χ. τή μελέτη τής Γεραρδη, όπως και Α. Ph. Lagopoulos, «Rank-size and primate distributions in Greece», *Εκistics*, Νοέμβριος 1971, και I. Nicolacopoulos and G. S. Tsouropoulos, «Structural aspects of the network of Greek cities», *The Greek Review of Social Research*, No 26-27, 1976.

(29) Ή γραμμικότητα άστικοποιείται όταν παρθούν οι λογάριθμοι τών σκελών τής εξίσωσης.

(30) Δές τους Betty και Honon (σελ. 66-74), όπως και B J L. Berry, *The Human Consequences of Urbanisation*, Macmillan, London, 1973· τά άρθρα τών Mehta και Linsky στο *The City in Newly Developing Countries*, όπου παραπάνω· τό άρθρο τών Owen και Witton, όπου παραπάνω· επίσης τους C.A. Vapnarsky, «The Argentine system of cities. Primacy and rank-size rule», στο *Urbanization in Latin America. Approaches and Issues*, J.E. Hardoy, ed., Anchor Books - Doubleday, Garden City, 1975, Salah El-Shakhs, «Development, primacy and systems of cities», *The Journal of Developing Areas*, Οκτώβριος 1972, και A. Gilbert, *Latin American Development: A geographical perspective*, Penguin, 1974, σελ. 95-96.

της κεντρικής κυβέρνησης στην κορυφαία πόλη. Θά μπορούσαμε νά πούμε πώς και η περίπτωση της Ελλάδας δίνει πρόσθετο βάρος στη θεωρία του Varfarsky.

Μνεία πρέπει νά γίνει και της δουλειάς του El-Shakhs πού προσπάθησε νά καταστρώσει ένα πιά ευαίσθητο δείκτη του βαθμού στον όποιο κάθε μιά πόλη στον πίνακα κατά σειρά μεγέθους, και όχι μόνο η πρώτη, είναι «κορυφαία» (primarie) σε σχέση με τις μικρότερες. Έτσι εισήγαγε ένα σταθμισμένο δείκτη της διαφορᾶς κάθε πόλης από τις μικρότερες. Κατόπιν ο El-Shakhs συσχέτισε τό βαθμό ανάπτυξης μιάς χώρας με τό σύνθετο δείκτη «κορυφαίας οργάνωσης» (primacy), πού δέν αναφέρεται πιά σε μιά πόλη, τήν πιά μεγάλη, αλλά σε όλες. Βρήκε ότι η «κορυφαία οργάνωση» είναι χαρακτηριστικό των ενδιάμεσων σταδίων της ανάπτυξης, ότι δηλαδή δέν υπάρχει στά πρώτα και τείνει νά εξαφανισθεί με τόν ύψηλό βαθμό ανάπτυξης. Η διαπίστωση αυτή ερχεται σε συμφωνία με ανάλογες παρατηρήσεις του Friedmann και του Lasuén (31) και θυμίζει τή θεωρία του Williamson ότι οί άνισα αναπτυγμένες περιφέρειες συγκλίνουν βαθμιαία πρὸς ένα κοινό επίπεδο, πράγμα κάθε άλλο παρά επιβεβαιωμένο στην πράξη (32).

Σχέση «πυρήνα - περιφέρειας» και πολωμένη ανάπτυξη

Η έμπειρία των αναπτυσσόμενων χωρῶν ήταν εκείνη πού κατ' ἑξοχήν ὀδήγησε στη στροφή από τήν έμφαση στη μεταβλητή «πόλη» στη μεταβλητή «σύστημα» πόλεων και πού ἔφτασε τώρα στό σημείο νά ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ὁλόκληρων συλλογῶν ἀπό δοκίμια (33). Στά ἔθνηκά προγράμματα ἀνάπτυξης χωρῶν του Τρίτου Κόσμου, τό σύστημα οἰκισμῶν ἄρχισε νά ἀντιμετωπίζεται σάν ἐργαλεῖο γιά τήν αὐξηση παραγωγικότητας, ἀλλά και γιά τή δομική ἀναμόρφωση τῆς κοινωνίας (34). Μεγάλη ἦταν ἡ ἐπιρροή, πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, του ἔργου του John Friedmann (35), πού ἀπό τό 1964 ἔγραφε πώς ἡ πόλη ὁλοκληρώνει στό χώρο τήν κοινωνική οργάνωση και ότι ἡ ἱεραρχία των ἀστικῶν κέντρων ἦταν τό καλύτερο μέσο γιά τήν κοινωνική, οικονομική και πολιτική διάθρωση μιάς περιοχῆς, τήν ὁποία μπορούσε νά δραστηριοποιήσει και νά μετατρέψει σε «ἀποτελεσματικό» χώρο. Συμμετέχοντες ἀργότερα στό ἔθνηκό πρόγραμμα τῆς Χιλῆς, πρὶν ἀπό τήν κυβέρνηση Ἀλιέντε, ὁ Friedmann ἔδωσε μεγάλο βάρος στον παράγοντα τῆς ἀστικής ἀνάπτυξης. Ἀνάλογες ἦταν οί ἀπόψεις και ἡ ἐπιρροή του L.L. Currie στην Κολομβία, πού εισηγήθηκε τήν πολιτική τῆς ἐπιτάχυνσης τῆς ἀστικοποίησης στην Κολομβία, χωρίς ὁμως νά ἔχει τόσο πλατειά ἐπίδραση με τό γραπτό του ἔργο ὁ Friedmann (36). Ὁ τελευταῖος εἶχε ἀπό νωρίς θέσει στη σωστή του βάση τό θέμα. Γράφοντας με τόν W. Alonso τό 1964 τόνιζαν πώς ἡ οικονομική και κοινωνική ἀνάπτυξη ἑνός ἔθνους καθρεπτίζεται στό οἰκιστικό πλέγμα, στά δίκτυα ροῆς και ἀνταλλαγῆς των ἀγαθῶν, στίς ροές μετακινήσεων ἐργασίας και ἐσωτερικῆς μετακίνησης και στη διάθρωση των ζωνῶν ἐπιρροῆς των ἀστικῶν κέντρων. Καί ἄν, συνεχίζαν, ὑπάρχει ἕνα πλέγμα στό χώρο «πού ἀντιστοιχεῖ με κάθε στάδιο οικονομικῆς ἀνάπτυξης», τότε ἴσως νά μπορεί νά βρεθεῖ μιά στρατηγική γιά μιά μεταμόρφωση του χώρου ἀπό τό ἕνα στάδιο στό ἐπόμενο. Στην τελευταία φάση μιάς τέτοιας μεταμόρφωσης, πιστεῦε ὁ Friedmann, ὁ ἔθνηκός χώρος ἔχει δεθεῖ σε μιά συντονισμένη ἐνότητα.

Ἀρκετά χρόνια ἀργότερα παραδεχόταν ότι οί διασυνδέσεις ἀνάμεσα στην οικονομική και τήν ἀστική ἀνάπτυξη δέν ἦταν ἀκόμη κατανητές σε ἰκανοποιητικό βαθμό.

Ἡ κύρια συμβολή του Friedmann ἦταν οί ἰδέες του πάνω στην πόλωση στό χώρο, ἔργο με προφανείς συγγένειες με ἕκείνο του Perroux κ. ἄ. πάνω στους πόλους ἀνάπτυξης, στό ὁποῖο ἔχω ἀναφερθεῖ ἀπό ἄλλη θέση (37). Ἡ ἔμπειρία του Friedmann στη Βενεζουέλα τόν ὀδήγησε στην ἐτεξεργασία τῆς ἀντίθεσης μεταξύ «πυρήνα» και «περιφέρειας» στον ἔθνηκό χώρο, ἑνός σχήματος πού εἶχε πρωτοδιατυπώσει ὁ Raul Prebisch (38). Ἡ σχεδόν ἀποικιακή σχέση πυρήνα και περιφέρειας εἶναι τέτοια πού ἡ ἰσορροπία μεταξύ τους γίνεται ἀνέφικτη, μιά και οί ἀρνητικές οικονομίες πού θά περιμένε κανείς στό συνεχῶς διογκούμενο κέντρο δέν ἐπέρχονται ποτέ. Ἀργότερα ὁ Friedmann δανείσθηκε ὑλικό ἀπό τή θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς του Dahrendorf και ἀπό τή θεωρία τῆς διάδοσης των καινοτομιῶν γιά νά ἀναπτύξει μιά «γενική θεωρία πολωμένης ἀνάπτυξης» (39). Ὁ ρυθμός ἐμφάνισης καινοτομιῶν στά ἀστικά κέντρα του πυρήνα ἐξασφαλίζει στίς κοινωνικές «ἔλιτ» των κέντρων αὐτῶν ἕνα προνόμιο ἰσχύος, μέχρις ὅτου ἡ ἀντίδραση «περιφερειακῶν ἔλιτ» ὀδηγήσει σε ἀνοικτή σύγκρουση, συμβιβασμό ἢ πολλαπλασιασμό των πυρήνων ἰσχύος. Τό σχῆμα αὐτό λειτουργεῖ στον κόσμο ὁλόκληρο, σε πολυεθνικές περιοχές του κόσμου, σε χώρες και σε περιφέρειες, ὅπου ὁ πυρή-

(31) J.R. Lasuén, «On growth poles», στο *Growth Centers in Regional Economic Development*, N.M. Hansen, ed., The Free Press, New York, 1972, σελ. 27-29.

(32) Δές πάνω σ' αὐτό τό ἄρθρο των Ντινας και Κωστή Χατζημιχάλη, «Περιφερειακές ἀνισότητες», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ἰούλιος 1979.

(33) L.S. Boume and J.W. Simmons, eds., *Systems of Cities*, Oxford University Press, 1978.

(34) M.L. Logan, «The spatial system and planning strategies in developing countries», στο *Regional Analysis and Development*, J. Blunden et al., eds., Harper and Row/Open University Press, London, 1973, σελ. 283-284.

(35) Δές κύρια τά ἄρθρα του «Cities in social transformation», «Regional development as a policy issue» (με τόν W. Alonso) και τήν εἰσαγωγή στο *Regional Development and Planning: A Reader*, ὅπου παραπάνω. Ἐπίσης τά ἄρθρα «A general theory of polarized development», στο *Growth Centers in Regional Economic Development*, ὅπου παραπάνω. «The spatial organization of power in the development of urban systems», στο *Regional Policy: Readings in Theory and Application*, J. Friedmann and W. Alonso, eds., MIT Press, 1975, και «The urban field» (με τόν J. Miller), στο *The Future of Cities*, A. Blowers et al., eds., Hutchinson, London, 1974. Τέλος δές τά βιβλία του *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*, MIT Press, 1966, και *Urbanization, Planning, and National Development*, Sage, London, 1973, ὅπως και τό ἄρθρο «Urban - regional policies for national development in Chile», στο *Latin American Urban Research* (vol. I), F.F. Rabinovitz and F.M. Trueblood, eds., Sage, Beverly Hills, 1972.

(36) Δές *Latin American Development: A geographical perspective*, ὅπου παραπάνω, σελ. 286-290.

(37) «Πόλοι ἀνάπτυξης και ἡ πολιτική των ἀντίπαλων πόλεων», ὅπου παραπάνω.

(38) Δές *Interdependent Development*, ὅπου παραπάνω, σελ. 101, και D.E. Keeble, «Models of Economic Development», στο *Socio-economic Models in Geography*, ὅπου παραπάνω, σελ. 271.

(39) Ἡ θεωρία αὐτή ἀναλύεται και στην M. Evangelinides, «Regional development - Core-periphery relations: The Greek case», *The Greek Review of Social Research*, No 2, 1975.

νας του κατώτερου επιπέδου γίνεται περιφέρεια του ανώτερου. Η θεωρία αυτή εκλεπτύχθηκε σε ένα νεότερο κείμενο του Friedmann πάνω στην «οργάνωση της ισχύος στο χώρο μέσα στην ανάπτυξη αστικών συστημάτων», όπου αναλύθηκε η ικανότητα των μεγαλύτερων κέντρων να απορροφούν και αξιοποιούν τις καινοτομίες στην παραγωγή, διοίκηση κλπ. και εξετάστηκε η διαδικασία εμφάνισης νέων ανταγωνιστικών κέντρων, που οδηγεί ίσως σε μία ιεραρχία σύμφωνη με τον κανόνα «ιεραρχικής θέσης / μεγέθους», χωρίς όμως να μετακινούνται τα ουσιαστικά κέντρα λήψης αποφάσεων. Το σύστημα μπορεί να βρει κάποια ισορροπία, αν και η σύγκρουση μεταξύ ανταγωνιστικών περιφερειακών ή μειονοτικών ελίτ μπορεί να οδηγήσει σε πλήρη αναδιάρθρωση. Η συγγραφική παραγωγικότητα του Friedmann και η τάση του, καθ' όλα έπαινετή να αναθεωρεί τις απόψεις του, κάνει δύσκολη την εύσυνείδητη παρακολούθηση του εξελισσόμενου έργου του. Ούτε ακόμη είναι δυνατό, στο χώρο αυτού του άρθρου, να ασχοληθεί κανείς με τις προεκτάσεις των απόψεών του ή με την εγκυρότητα των θεωριών που ενσωματώνει στις δικές του, όπως ή φονξισοναλιστική αντίληψη κάποιας ισορροπίας, στην οποία καταλήγει ή εξέλιξη του συστήματος.

Σύστημα οικισμών και στάδιο ανάπτυξης

Προκειμένου να ξεπεράσει αυτή την κάπως υπερβατική έννοια ενός συστήματος οικισμών σε ισορροπία, τόσο αγαπητή

στους θαυμαστές της Γενικής Θεωρίας Συστημάτων, ο Lowdon Wingo όρισε το δίκτυο των οικισμών σαν ένα σύστημα σε στενή έσωτερική αλληλεξάρτηση, με στοιχεία τους αστικούς και αγροτικούς οικισμούς, προικισμένους με διαφορετικές ποσότητες συντελεστών παραγωγής και παραγωγικών δραστηριοτήτων, που συναποτελούν το έθνικό σύνολο (40). Οι οικισμοί αυτοί χαρακτηρίζονται ακόμη από διαφορετικά επίπεδα και κατανομές ευημερίας. Χάρη σ' αυτή τη διατύπωση, ο Wingo βρίσκει δυνατό να μιλήσει για ένα «άριστο» σύστημα, με την έννοια μίας άριστης κατανομής Pareto. Η άριστη θέση του συστήματος είναι εκείνη στην οποία καμιά μετακίνηση πόρων, κεφαλαίων ή εργατικού δυναμικού, δεν είναι δυνατή από τον ένα οικισμό στον άλλο, χωρίς μείωση της ευημερίας. Ο όρισμός του Wingo μάς επιτρέπει τώρα να θρούμε μία γέφυρα ανάμεσα στη μορφή του οικιστικού συστήματος και στο στάδιο ανάπτυξης, που, για το σκοπό του άρθρου αυτού ταυτίζω με τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό. Η διαδικασία της ανάπτυξης οδηγεί συνεχώς σε μετακινήσεις στο χώρο τόσο συντελεστών της παραγωγής όσο και οικονομικών δραστηριοτήτων, άρα και σε αλλαγές στο οικιστικό σύστημα, που από τον όρισμό του, χαρακτηρίζεται από τη μία ή την άλλη κατανομή συντελεστών και δραστηριοτήτων. Αντίστροφα κάθε

(40) L. Wingo, 'Issues in a national urban development strategy for the United States', στο *Cities, Regions and Public Policy*, G. C. Cameron and L. Wingo, eds., Oliver and Boyd, Edinburgh, 1973.

